

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΑΒΒΑ*

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΟΥ

ΥΠΟ Κ. Μ. ΚΑΤΣΑΡΑ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν βαρναλγοῦσα ἐπὶ τῷ θανάτῳ διαπρεπεστάτου μέλους αὐτῆς, τοῦ καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Σάββα, ἀνέθηκεν εἰς ἐμὲ νὰ διατρέψω διὰ βραχέων περὶ τὰς κολοσσιαίας ἐπιστημονικὰς καὶ κοινωνικὰς ὑπηρεσίας, αἷς παρέσχεν ὁ προῶρος ἐκλιπὼν συνάδελφος ἡμῶν.

Μεγίστη δ' εἶναι ἡ ἐπὶ τούτῳ ψυχικὴ κατάθλιψις μου, καθόσον μετὰ τοῦ Κωνσταντίνου Σάββα συνεδεόμην διὰ μακρᾶς φιλίας συνυφασμένης μετ' ἀρρήκτων ἐπιστημονικῶν δεσμῶν, τούτων προηγηθέντων ἐκείνης. Καὶ ὄντως δὲν συνεδεόμην μετὰ τοῦ Σάββα διὰ φιλίας, ὅταν πρῶτοι ἡμεῖς παρακολουθοῦντες τὴν εἰδικὴν ἐπιστημονικὴν σταδιοδρομίαν καὶ τὰς πρωτοτύπους ἐργασίας αὐτοῦ ὑπεβάλομεν εἰς αὐτὸν τὴν ἰδέαν τῆς ὑποψηφιότητός του εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας καὶ ἡμεῖς ὑπήρξαμεν ἐκ τῶν θερμοτέρων ὑποστηρικτῶν τῆς ὑποψηφιότητος ταύτης.

Ἡ Ἱατρικὴ Σχολὴ λαβοῦσα πρὸ ὀφθαλμῶν πρῶτον ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Σάββας διδάκτωρ τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου μετ' ἐπιτυχῆ διαγωνισμὸν κατετάχθη ὡς δόκιμος στρατιωτικὸς ἰατρός τῷ 1882, προεβιβάσθη εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπιάτρου τῷ 1884 καὶ εἰς τὸν τοῦ ὑπιάτρου τῷ 1889, καὶ διεκρίθη ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτοῦ.

Δεύτερον τὰς εἰδικὰς σπουδὰς αὐτοῦ εἰς τὸν κλάδον τῆς Ὑγιεινῆς καὶ τῆς Μικροβιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιέννης παρὰ τῷ διασήμῳ καθηγητῇ *Weichselbaum* ἐπὶ διείταν, εἶτα δὲ ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ τῆς Ὑγιεινῆς

* Συνεδρία τῆς 17 Ὀκτωβρίου 1929.

τοῦ Βερολίνου παρὰ τῷ καθηγητῇ *Rubner*, διαδόχῳ τοῦ μεγάλου *Hoch* καὶ βραδύτερον ἐν Λονδίῳ πρὸς σπουδὴν τῆς δημοσίας Ὑγιεινῆς καὶ τοῦ ὑγειονομικοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ Ἀγγλικοῦ Κράτους.

Τρίτον τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας ἃς προσήνεγκεν εἰς τὴν Δημοσίαν ὑγείαν πρῶτον τῷ 1894 ὡς πάρεδρον μέλος τοῦ Ἱατροσυνεδρίου καὶ εἶτα τῷ 1898 ὡς τακτικὸν μέλος αὐτοῦ.

Τέταρτον τὰς μέχρι τοῦ 1900 δημοσιευθείσας 17 πρωτοτύπους ἐργασίας αὐτοῦ, ἐξ ὧν δύο ἢ περὶ «Αἰμοσφαιρινοῦρας ἐξ ἀλκαλοειδῶν τῆς Κίνας» ἐργασία αὐτοῦ, ἐδημοσιεύθη καὶ γαλλιστὶ ἐν τῇ *Semaine Médicale*, 1886, καὶ γερμανιστὶ ἐν τῇ *Wiener Medecinische Presse*, N° 9, 1897 καὶ ἡ ἐργασία αὐτοῦ «Μία περίπτωσις λέπρας ἀναισθητικῆς», ἐδημοσιεύθη καὶ γερμανιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ein Fall von Lepra anaesthetica*. *Centralblatt für Bacteriologie und Parasitenkunde*, B. 9, N° 25.

Ἡ Ἱατρικὴ Σχολὴ ἐρειδομένη ἐπὶ τῶν εἰρημένων προέτεινεν αὐτὸν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1900 τακτικὸν καθηγητὴν τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας,

Ὁ Κωνσταντῖνος Σάββας ἐδικαίωσε κατὰ τρόπον περιφανῆ τὴν ψῆφον τῆς Σχολῆς. Ἰδρύσας πρῶτος αὐτὸς τὴν ἔδραν τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐν Ἑλλάδι ἐδίδαξεν ἔκτοτε ἀνελλιπῶς καὶ μετὰ σπανίας καὶ ἀποκλειστικῆς ἀφοσιώσεως τὸ σπουδαιότατον τοῦτο μάθημα ἐπὶ 29 ὅλα ἔτη καὶ θεωρητικῶς ἀπὸ τῆς ἔδρας καὶ πρακτικῶς διὰ φροντιστηριακῶν ἀσκήσεων, καὶ ἴδρυσεν πρῶτος αὐτὸς τὸ ἐργαστήριον τῆς Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ.

Εὐθύς δ' ἀρχῆθεν παρατηρήσας τὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ ἐργαστηρίου του πρὸς πρακτικὴν ἐξάσκησιν τῶν φοιτητῶν τῆς Ἱατρικῆς, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἠῦξανε, οὐδέποτε ἐπαύσατο ζητῶν μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ ἐπιμονῆς τὴν ἴδρυσιν μεγάλου ἐργαστηρίου, Ὑγιεινῆς καὶ Μικροβιολογίας, ἀνταποκρινομένου πλήρως πρὸς τὴν πρακτικὴν μόρφωσιν πάντων τῶν φοιτητῶν καὶ ἀπολύτως συγχρονημένου. Καθ' ἣν στιγμὴν δὲ ἐξεπληροῦτο ὁ διακαὴς αὐτοῦ πόθος καὶ τὸ Πανεπιστήμιον ἴδρυσεν τὰ Ἱατρικὰ Ἐργαστήρια αὐτοῦ εἰς τὸ Γουδί, ὁ Κωνσταντῖνος Σάββας ἀπέθανε, μὴ εὐτυχήσας νὰ ἐργασθῇ εἰς τὸ Ἐργαστήριον, οὕτως τὴν ἴδρυσιν ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη ὠνευροπόλει,

ἐπρόφρασε δὲ μόνον νὰ παραστῆ εἰς τὴν κατάθεσιν τοῦ θεμελίου λίθου αὐτοῦ. Ἐκληροδότησε δὲ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὰ πολύτιμα συγγράμματά του, τὴν βιβλιοθήκην του, καὶ τὰς οἰκονομίας του, ἧτοι ἐν συνόλῳ περὶ τὰ 4—5 ἑκατομύρια διὰ τὴν τελειοτέραν λειτουργίαν τοῦ ἐργαστηρίου τούτου.

Ἐκτὸς δ' ὅμως τῆς ἀπαραμίλλου θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ὁ Κωνσταντῖνος Σάββας οὐδεποῖ ἐπελάθειτο, οὐ τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ δὲν εἶναι μόνον διδακτικὸν ἀλλὰ καὶ συγγραφικόν. Μετὰ τὸν διορισμὸν του ὡς καθηγητοῦ ἐδημοσίευσεν 46 πρωτοτύπους ἐργασίας, περι-ορίζομαι δὲ νὰ ἀναφέρω τὰ δημοσιευθέντα καὶ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἔργα αὐτοῦ. Ταῦτα εἶναι :

1. Le paludisme en Grèce. L'œuvre de la ligue antimalarienne, 1905-1906, ἐδημοσιεύθη δὲ καὶ Ἰταλιστὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 8.
2. La Malaria en Grèce pendant l'année 1907 et l'œuvre de la ligue Antimalarienne, ἐδημοσιεύθη καὶ Ἰταλιστὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 9.
3. Über die Malariabekämpfung in Griechenland. *Bericht im XIV. Internationalen Kongress für Hygiene und Demographie*, 3.
4. La Malaria en Grèce et l'œuvre de la ligue Antimalarienne pendant l'année 1908, ἐδημοσιεύθη καὶ Ἰταλιστὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 10.
5. L'œuvre de la ligue antimalarienne Hellénique pendant l'année 1909, ἐδημοσιεύθη καὶ Ἰταλιστὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 11.
6. De la fréquence du paludisme et de marais en Grèce et en Crète, ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ *Malaria*, Bd. 2 Heft 3.
7. La Campagne Antimalarienne de Marathon, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. Ι. Καρδάματη, *Malaria*, 1910.
8. Antimalaria mesures in Greece ἐδημοσιεύθη Ἄγγλιστὶ ἐν τῷ κλασσικῷ ἔργῳ τοῦ διασήμεου Ἄγγλου Ronald Ross: *The Prevention of Malaria*, 1910.
9. L'œuvre de la ligue Antimalarienne Hellénique pendant l'année 1910, ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 12.
10. L'œuvre de la ligue Hellénique contre la Malaria en 1911, ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὸ *Atti della Società per gli Studi della Malaria*, 13.
11. La dernière épidémie de choléra en Grèce (1913) et la vaccination anticolérique. *Bulletin de l'Office Intern. d'Hygiène publique*, 4, 1914, Fasc 10.
12. Über die Cholerashutzimpfung in Griechenland. *Wien. Klin. Woch.*; 27, 1914, N° 30.
13. Die Serumbehandlung der Choléra in Griechenland. *Therapeutische Monatshefte*, 27, 1914.

Ἐν τέλει δ' ἐξαίρομεν τὰ δύο συγγράμματα αὐτοῦ: τὸ « Ἐγχειρίδιον Μικροβιολογίας » καὶ τὸ « Ἐγχειρίδιον Ὑγιεινῆς », οὐδεμιᾶς τοιαύτης συγ-

γραφῆς ὑπαρχούσης πρὸ αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι. Διὰ τῶν δύο τούτων συγγραμμάτων συνεπλήρωσε τελείως τὸ συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον ὁ Σάββας.

Ἐμπνέων δὲ διὰ τῆς σοφῆς διδασκαλίας τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ ὁ Σάββας κατώρθωσε ν' ἀσχοληθῶσιν εἰδικῶς εἰς τὴν Ὑγιεινὴν καὶ τὴν Μικροβιολογίαν οὐ μόνον οἱ ἐπιμεληταὶ καὶ βοηθοὶ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ ναυτικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἰατροί, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν κατέλαβον ἐξεχούσας θέσεις ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τῷ στρατῷ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτὸς τοῦ Πανεπιστημίου δρασίς τοῦ Σάββα ὑπῆρξεν ὄντως κολοσσιαία. Ἐξηκολούθησε μεταβαίνων εἰς πλείστας εὐρωπαϊκὰς μεγαλοπόλεις πρὸς μελέτην τοῦτο μὲν τῶν συνδεομένων μετὰ τῆς δημοσίας ὑγείας ἔργων: ὑδραγωγίων, ὑπονόμων, ἀπολυμαντηρίων, νοσοκομείων κλπ., τοῦτο δὲ τοῦ ὑγειονομικοῦ ὀργανισμοῦ ἐκάστου κράτους. Ἐν Ἰταλίᾳ δὲ ἠσχολήθη εἰδικῶς περὶ τὰ ἐφαρμοζόμενα κατὰ τῆς ἐλονοσίας μέτρα καὶ περὶ τὰ νέα συστήματα τῆς ἐξυγιάνσεως τῶν ἐλῶν.

Τῷ 1908 ὁ Σάββας ἐκλεγείσ παμψηφεί Πρόεδρος τοῦ Ἱατροσυνεδρίου ἠδυνήθη ἐρχόμενος εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων καὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐπιρροὴν αὐτοῦ ὡς ἱατροῦ τοῦ βασιλέως νὰ παράσχη πολυειδεῖς καὶ σημαντικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν Δημοσίαν ὑγείαν.

Πρῶτος εἰσηγήθη τὴν ἀπολύμανσιν, ἐπέτυχε τὴν ἴδρυσιν τοῦ Δημοσίου Ἀπολυμαντηρίου Ἀθηνῶν, τοῦ Δημοσίου Λυσοσιατρείου καὶ Δαμαλδοκομείου, τοῦ Νοσομείου τῶν λοιμωδῶν νόσων Ἀγίας Βαρβάρας, συνεβάλετο τὰ μέγιστα εἰς τὴν ριζικὴν ἀνακαίνισιν τοῦ Α' καὶ Β' Στρατιωτικοῦ Νοσοκομείου, τοῦ Νοσοκομείου τοῦ Ναυσιάθμου, τοῦ Ρωσικοῦ Νοσοκομείου καὶ κατ' ἐντολὴν τῆς τότε πριγκηπίσσης Σοφίας κατήρτισε μετὰ τοῦ οἰκείου ἀρχιτέκτονος τὰ σχέδια τοῦ ἐν Γουδι Νοσοκομείου τῶν Παίδων « Ἀγία Σοφία ».

Ἀναλαβὼν δὲ τὸν κατὰ τῆς ἐλονοσίας ἀγῶνα ἴδρυσεν τὸν πρὸς περιτολήν τῆς ἐλονοσίας σύλλογον, ὅστις ὑπὸ τὴν προεδρίαν αὐτοῦ ἐπέτυχεν μεγίστην ἐλάττωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐλονοσίας.

Σπουδαιοτάτη δὲ ὑπῆρξεν ἡ δρασίς του διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐπιδημιῶν, ἰδίως δὲ ἔδρασε κατὰ τὸν Βαλκανικὸν πόλεμον ἐν Θεσσαλονίκῃ

ὡς ἔφεδρος ἀρχίατρος τὴν ταχεῖαν ἐπιτυχὸν κατάπανσιν τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἀναπτυχθείσης ἐπιδημίας χολέρας.

Ἡ ὀδοντιατρικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει χάριτας εἰς τὸν Σάββαν, καθότι ἐμερίμνησεν, ὅπως οἱ προσερχόμενοι εἰς τὸ ἱατροσυνέδριον πρὸς ἀπόκτησιν ἀδείας ὀδοντιατρικῆς κατέχωσιν ἀπολυτήριον Γυμνασίου, βραδύτερον δὲ εἰργάσθη πρὸς ἴδρυσιν ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου καὶ ἦτο ἔνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς ὀρθοτάτης γνώμης, ὅτι δεόν πρῶτον νὰ σπουδάξῃ τις τὴν Γενικὴν Ἱατρικὴν καὶ εἶτα τὴν ὀδοντιατρικὴν.

Ἐν τέλει δὲ σημειούμεθα ὅτι ὁ Σάββας ἀνεδείχθη δεξιότατος ἀρχηγὸς τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἦτο δὲ καὶ ὁ κυριώτερος νομοθέτης τῆς ἐλληνικῆς ὑγειονομικῆς νομοθεσίας. Αὐτὸς ἐπέτυχε, πλὴν τῶν ἄλλων, ὑπερπηθήσας πάσας τὰς ἀντιδράσεις τὴν ψήφισιν τοῦ σπουδαιοτάτου νόμου περὶ κινίνης τοῦ κράτους καὶ κατωρθώθη νὰ γείνη προσιτὴ ἡ κινίνη εἰς πάντας ἀνεξαιρέτως καὶ τοὺς πτωχοτέρους. Θανατῶσιν δὲ ὑπῆρξαν τὰ ἱαματικά ἀποτελέσματα τῆς κρατικῆς κινίνης· συνέταξε δὲ καὶ πλήρες σύστημα ὑπὸ μορφὴν νομοσχεδίου διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν, οὕτινος τμήματά τινα μόνον ἐφηρομόσθησαν, τὰ λοιπὰ δ' ἐγκατελείφθησαν ἔνεκα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν συνήθων ἀντιδράσεων.

Ἐκ τῶν εἰρημένων προδήλως συνάγεται, ὅτι ἐὰν ἐκαλεῖτο ὁ Κωνσταντῖνος Σάββας νὰ διοργανώσῃ τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν, οὐδεὶς λόγος θὰ ὑπῆρχεν ἐπεμβάσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὐ μόνον τοῦτο δὲν ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ τέλεον ἠγνοήθη ἡ ὑπαρξίς αὐτοῦ.

Μετὰ τοιαύτην Πανεπιστημιακὴν καὶ ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν ἐπόμενον ἦτο εὐθύς ὡς συνεστήθη ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν νὰ κληθῇ ἐκ τῶν πρώτων νὰ καταλάβῃ ἔδραν Ἀκαδημαϊκοῦ. Διὰ τοῦ θανάτου δὲ τοῦ Κωνσταντίνου Σάββα ἡ Ἀκαδημία στερεῖται ἐνὸς τῶν ἐπιφανεσιῶτων μελῶν αὐτῆς.